

PARTICIPARE SOCIALĂ, CAPITAL SOCIAL ȘI SĂRĂCIE

IULIANA PRECUPETU

INTRODUCERE. OBIECTIVE

În ultimii ani, participarea oamenilor la decizii și acțiuni la nivel regional și local și chiar național este considerată, în tot mai mare măsură, ca o componentă importantă a unei societăți democratice, incluzive și prospere. Participarea la viața democratică a unei comunități presupune mai mult decât a merge la vot sau a candida în alegeri, deși acestea sunt elemente esențiale. Participarea și cetățenia activă se referă la drepturi, mijloace, spațiu și oportunități și, acolo unde este necesar, la oferirea de suport pentru facilitarea participării la decizii și angajarea în acțiuni și activități care să contribuie la construirea unui tip de societate prosperă.

Participarea socială este un concept relativ dificil de definit, ce se suprapune, într-o anumită măsură, cu alte concepte, cum sunt integrarea socială, angajarea civică, capitalul social.

Conform *Dicționarului de sociologie* (Zamfir, Vlăsceanu (coord.), 1993), participarea socială presupune „implicare (subiectivă, prin atitudini, aspirații, cunoștințe, convingeri, anticipări, angajări) și integrare (obiectivă, prin acțiuni și interacțiuni) într-un sistem de relații sociale. Participarea este o valoare, în măsura în care satisface nevoia umană de implicare și integrare, asigură securitatea afectivă și de apartenență și un mod de a fi sau de identificare cu acel univers de viață care conferă sens și orientare existenței individuale și sociale”. Pe de altă parte, lipsa participării, sau o participare socială scăzută, „exprimată prin indiferentism, anomie, alienare sau apatie, este un simptom al lipsei de sens, al atomizării și izolării sociale, ca și indiciul stării de nerealizare a nevoii de recunoaștere și apartenență (...). Dacă există coincidență între orientarea (scopurile, motivațiile, interesele) persoanelor și oportunitățile oferite de structura socială sau dacă o structură socială este astfel organizată încât funcționarea ei normală se bazează pe participarea indivizilor, atunci participarea tinde să atingă cote maxime”.

Se poate spune că, la nivel individual, participarea individului la viața socială presupune un sistem de valori, norme, care facilitează integrarea acestuia în societate și care permite atât relaționarea cu ceilalți cât și cu instituțiile. Pe de altă parte, există caracteristici ale structurii sociale de care depinde, în mod fundamental, modul în care oamenii se raportează unii la ceilalți și participă la procesele sociale.

Ceea ce ne propunem, într-o primă fază, este să identificăm, la nivel teoretic, elementele fundamentale care caracterizează participarea la nivel individual și societal. Întrebările la care ne propunem să răspundem sunt:

- care sunt valorile care orientează oamenii în relaționarea cu ceilalți?
- care sunt caracteristicile unei comunități/societăți ce facilitează integrarea, oferă oportunități de participare, astfel încât indivizii să își satisfacă nevoile și interesele?

În al doilea rând, ne propunem să precizăm câteva dificultăți legate de măsurarea conceptului, pentru ca, apoi, să descriem, pe baza literaturii existente și a cercetărilor întreprinse până în prezent, caracteristici ale fenomenului participării în România. Vom încheia printr-un demers în care încercăm să punem în relație indicatori ai participării sociale, pe de o parte, și indicatori ai standardului de viață, pe de altă parte, pentru a vedea în ce măsură există o relație între participare și sărăcie.

DESPRE PARTICIPAREA SOCIALĂ: ELEMENTE TEORETICE

Cea mai influentă teorie care a dominat cercetarea în domeniul participării sociale și politice în ultimii ani este teoria capitalului social (Putnam, 1993) care a reluat, dintr-o altă perspectivă, teoria culturii politice elaborate la începutul anilor '60 de către Almond și Verba.

Capitalul social se referă la caracteristici ale societății, ca încredere, norme și rețele de relații interpersonale, care pot îmbunătăți eficiența societății, prin facilitarea acțiunilor colective. Conform teoriei lui Putnam, o comunitate (societate) civică (despre care se poate spune că deține în mare măsură capital social) ar fi caracterizată de următoarele elemente:

1. angajare civică: cetățenii participă activ în domeniul public, urmărindu-și interesele, în contextul mai larg al societății, înțelegând, în același timp, interesele celorlalți;

2. egalitate politică: comunitatea este legată prin relații de reciprocitate și cooperare, nu prin relații de autoritate și dependență. Oamenii sunt angajați în procesul de autogovernare, urmărind norme ale reciprocității;

3. solidaritate, încredere și toleranță: cetățenii sunt activi, egali, se ajută unii pe alții, se respectă, au încredere unii în ceilalți, chiar dacă au păreri diferite, sunt toleranți cu oponenții lor.

De altfel, încrederea interpersonală este considerată ca fiind „orientarea morală cea mai importantă care trebuie să existe, pentru ca o comunitate civică să existe” (Poggi, G., 1989, apud Putnam). Rețelele sociale bazate pe încredere au șanse mai mari să surmonteze dificultățile care decurg din nerealizarea intereselor comune, ca rezultat al acțiunilor izolate, oportuniste, ale indivizilor care nu sunt integrați în mecanismele acțiunii colective.

4. Asociații, care sunt, de fapt, „structuri sociale ale cooperării”: normele și valorile comunității civice sunt încorporate în structuri și practici sociale distincte, asociațiile având ca efect „intern” formarea normelor de cooperare, solidaritate, spirit public.

Există evidențe empirice (Almond și Verba, 1996) care susțin importanța asocierilor; datele de cercetare arată că membrii asociațiilor au niveluri mai înalte de încredere, participare, competență civică. Participarea în asociații generează abilități de cooperare, responsabilitate pentru acțiuni colective.

De altfel, majoritatea autorilor susțin importanța asocierilor, atât în procesul general de participare socială cât și, în mod specific, din punctul de vedere al intervenției sociale: Milton Easman, Norman Uphoff (apud Putnam, 1993) consideră că „o rețea de organizații este esențială pentru orice efort de diminuare a sărăciei. În timp ce alte componente cum sunt: investițiile în infrastructură, politici publice de suport, tehnologii adecvate, instituții sunt necesare, o strategie de dezvoltare rurală care să includă creșterea economică și să asigure împărțirea corectă a beneficiilor, bazată pe participarea organizațiilor locale, este absolut necesară”. Autorii atribuie sărăcia extremă și slabul nivel de dezvoltare incapacității oamenilor de a lucra împreună pentru un scop comun, care nu poate fi atribuită, în concepția lor, unui „ethos”. Totuși, absența colaborării între oameni poate fi o problemă pentru acțiunea colectivă comună.

Cercetarea lui Putnam asupra comunităților din Italia a relevat strânsa legătură între tipul de comunitate și gradul de integrare socială: cetățenii din comunitățile mai puțin civice din sudul Italiei se simt în mai mare măsură alienați, exploatați, lipsiți de putere. Cei mai importanți determinanți ai sentimentului de izolare socială, identificați prin cercetare, sunt educația scăzută și tipul de comunitate civică, ce accentuează sentimentele de exploatare și lipsă de putere.

Deși în toate comunitățile persoanele educate se simt mai puțin lipsite de putere, educația reprezentând status social, abilități personale, relații, totuși, nici aceste caracteristici nu pot compensa alienarea și cinismul ce caracterizează zonele care sunt în foarte mică măsură civice. Persoanele educate din aceste regiuni se simt aproape la fel de lipsite de putere ca și cele needucate. Această descoperire accentuează importanța oportunităților oferite de o comunitate/societate pentru participare. Chiar dacă indivizii, la nivel personal au caracteristicile care le permit un înalt nivel de integrare socială, contextul social general caracterizat de lipsa posibilităților de participare pare să aibă o influență foarte mare asupra participării.

De asemenea, voința colectivă în comunitățile civice este mai puternică, datorită faptului că oamenii au așteptări concrete că ceilalți vor respecta regulile. Această așteptare determină individul să urmeze el însuși regulile, îndeplinind în acest mod așteptările celorlalți. În comunitățile mai puțin civice, toată lumea așteaptă ca toată lumea să încalce regulile.

Conform teoriei capitalului social, succesul în depășirea dilemelor acțiunii colective depinde de contextul social. Cooperarea voluntară se realizează mai ușor

într-o comunitate care a moștenit o parte importantă de capital social, sub forma normelor reciprocității și a rețelelor de angajament civic. Capitalul social presupune caracteristici ale societății, ca încredere, norme și rețele, care pot îmbunătăți eficiența societății prin facilitarea acțiunilor colective. De exemplu, „într-o comunitate țărănească unde uneltele se împrumută între țărani, capitalul social permite fermierilor să aibă succes în munca lor cu mai puțin capital fizic” (Coleman J., 1994).

Cooperarea spontană a oamenilor este facilitată de capitalul social, dar crearea capitalului social este un ciclu. În procesul participării, oamenii dobândesc noi capacități, mai mare încredere unii în ceilalți, astfel încât provizia de capital social este realimentată. Toate formele capitalului social sporesc, pe măsură ce sunt utilizate și descresc, dacă nu sunt puse în practică. De exemplu, încrederea este o resursă morală care se revitalizează în procesul interacțiunii sociale, în timp ce neîncrederea are capacitatea de a fi auto-suficientă, hrănește continuu individul. Rețelele de asociații facilitează comunicarea și îmbunătățesc fluxul de informații despre încrederea care poate fi acordată oamenilor.

Cum devine încrederea personală încredere socială? Încrederea socială poate fi rezultatul normelor de reciprocitate și angajamentului civic. Normele sociale, spune James Coleman, transferă dreptul de control asupra unei acțiuni de la actorul social către alții, deoarece acțiunea respectivă are externalități, deci consecințe pentru alții. Câteodată, aceste externalități pot fi realizate prin schimburi de tipul celor reglate de piață, dar, de cele mai multe ori, acest lucru nu este posibil. „Normele iau naștere când o acțiune are externalități asemănătoare pentru un grup de oameni, dar piața nu poate controla acțiunea și un actor nu poate să preia controlul” (Coleman J., 1994). Normele sunt inculcate prin socializare și educație și prin sancțiuni. Exemplul pe care îl dă Putnam poate explica modul în care conformitatea cu normele în interiorul comunității poate fi atinsă: într-un cartier, toamna, frunzele de pe terenul unora pot fi alungate de vânt pe terenul vecinilor. Nimeni nu așteaptă ca cel de pe terenul căruia au fost alungate frunzele să curețe gazonul celorlalți dar toată lumea așteaptă ca fiecare să își curețe gazonul. Conformitatea cu această normă este inculcată în mod direct, prin precizarea regulii pentru noii veniți în comunitate, dar mai ales prin comportamentul celor care formează comunitatea. În plus, cei care nu se conformează riscă excluderea de la evenimentele comunității. Deși autorul ar fi preferat să se uite la tv, totuși, duminica își curăță gazonul, ca toată lumea.

Așadar, sistemul de reciprocitate este o combinație între ceea ce se poate numi altruism de termen scurt și interes de termen lung (Taylor, 1982).

În același timp, este foarte importantă percepția subiectivă a propriei puteri, de a influența puterea: un individ care crede că poate acționa poate să aibă un comportament activ. Această credință constituie ceea ce autorii au numit

competența subiectivă (locală și națională). Datele de cercetare demonstrează cum competența crește o dată cu educația, diferă în funcție de sex, tip de comunitate (Almond și Verba, 1996). De exemplu, persoanele cu o educație scăzută cred în mai mică măsură că individul are vreo responsabilitate de a participa în comunitatea locală. Competența locală diferă foarte mult de cea națională, care este mult mai slabă.

Un număr foarte mare de studii se concentrează pe relația între nivelul de dezvoltare a unei țări și tipul de capital social, implicit nivelul și amploarea participării. Chiar Almond și Verba subliniază faptul că modelul interacțiunii sociale voluntare este relativ bine fixat în democrațiile stabile și că, alternativ, lucrul acesta reflectă sentimente de încredere și siguranță în mediul social. În acele țări în care există o incidență mai înaltă a competenței civice cooperante, acolo pare a exista, de asemenea, o incidență mai înaltă a interacțiunii sociale, în alte contexte decât cel politic.

Studii mai recente (Stolle și Welzel, 2000) reiau elementele definiției ale teoriei capitalului social, reafirmând că „încrederea generalizată în oameni, încrederea în instituții și valori ale reciprocității sunt cele mai importante elemente ale spiritului civic”. Ele găsesc puncte de sprijin în favoarea teoriei, arătând că, la nivel macro, există o corelație între numărul de ani de democrație și nivelul de încredere. De asemenea, există o corelație între capitalul social și libertățile acordate de către o țară.

Dintr-o altă perspectivă, cea a teoriei dezvoltării umane, autorii au încercat să pună în relație variabilele identificate ca având putere mare de explicare a participării sociale (încrederea în oameni, toleranța) și valori ale modernității. Ei au descoperit că încrederea și toleranța nu sunt relaționate cu relațiile sociale puternice în familie sau cu legăturile puternice care există în interiorul grupurilor religioase și al altor organizații voluntare, ci sunt, în mai mare măsură, asociate cu valori „individualiste”, caracterizate ca fiind moderne (Inkeles și Smith, Baker și Inglehart, 2000). Aceste valori includ sentimentul eficacității personale, bunăstării subiective, înclinația către protest și, mai ales, libertatea aspirațiilor.

1. Încrederea generalizată se relaționează pozitiv cu valori ale individualismului, care sunt considerate o formă a capitalului social modern și nu cu valori comunitariene, care sunt forme ale capitalului social tradițional. Capitalul social modern accentuează importanța atitudinilor individualiste, bazate pe afirmarea individului, în timp ce capitalul social tradițional accentuează importanța relațiilor puternice de grup, apartenența la grupuri și valori morale colective.

2. Valorile moderne ale individualismului și comportamentele, inclusiv încrederea generalizată, sunt în mai măsură relaționate cu un nivel înalt de performanță economică și cu performanța democratică, decât formele tradiționale de capital social.

3. Această relație este foarte puternică, capitalul social modern și performanța democratică reprezintă un element comun, care poate fi descris în termeni de împuternicire individuală sau dezvoltare umană la nivel social.

Modernizarea contribuie, în opinia autorilor, pe de o parte, la reducerea intensității încrederii, iar pe de altă parte, la extinderea încrederii. Aceasta înseamnă că, într-o societate modernă, indivizii au relații sociale numeroase, cărora le acordă un grad moderat de încredere, pe când într-o societate (comunitate) caracterizată de capital social tradițional, indivizii se relaționează cu un număr redus de persoane (familie, vecinătate), cărora le acordă încredere intensă. Autorii consideră, din acest punct de vedere, că, atunci când încrederea într-un grup este foarte intensă, grupul respectiv este exclus de la solidaritate socială extinsă. Cu alte cuvinte, când relaționarea este intensă, dar redusă din punctul de vedere al extinderii, se poate produce atomizare, fragmentare socială, iar diferitele grupuri sunt rupte unele de celelalte.

Din perspectiva teoriei modernității, capitalul social ia naștere nu din relații interpersonale, ci din multiplicitatea interacțiunilor impersonale și contractuale, bazate pe autonomie individuală, emancipare și autoafirmare.

Ideea de împuternicire aduce în prim plan necesitatea de a trata problema participării la nivel local, unde integrarea individului într-un sistem de relații sociale are mai multă relevanță. Împuternicirea presupune dezvoltarea competențelor cetățenilor pentru a participa la procesele de guvernare, presupune existența unor mecanisme formale de participare. Chiar Almond și Verba considerau că este bine să se înceapă cu comunitatea locală atunci când este vorba despre participare, pentru că problemele sunt mai ușor de înțeles, organele guvernământului mai puțin distante, șansele de participare eficiente sunt mai mari. Numai aici cetățeanul poate dezvolta un sentiment al cunoașterii cu privire la problemele sociale și politice. De altfel, tratarea problemei participării la nivel local devine productivă și din punctul de vedere al politicilor sociale, a căror elaborare pentru contextele comunitare este foarte relevantă.

RELAȚIA CAPITAL SOCIAL – EXCLUDERE SOCIALĂ

O lucrare importantă, care a consacrat în mare măsură conceptele de capital social de tip *bridging* și *bonding* este „Punți și poduri. Capital social și sărăcie” (*Bonds and Bridges. Social Capital and Poverty*) a lui Deepa Narayan. Autorul identifică elemente comune ale celor două concepte: capital social și excluziune socială, pe care le consideră a se suprapune într-o anumită măsură. Excluziunea socială se referă la procesele sociale și instituționale care exclud anumite grupuri de la participarea deplină în viața socială, economică, culturală și politică a societăților. Conceptul este considerat a depăși termenul de deprivare de venituri ca

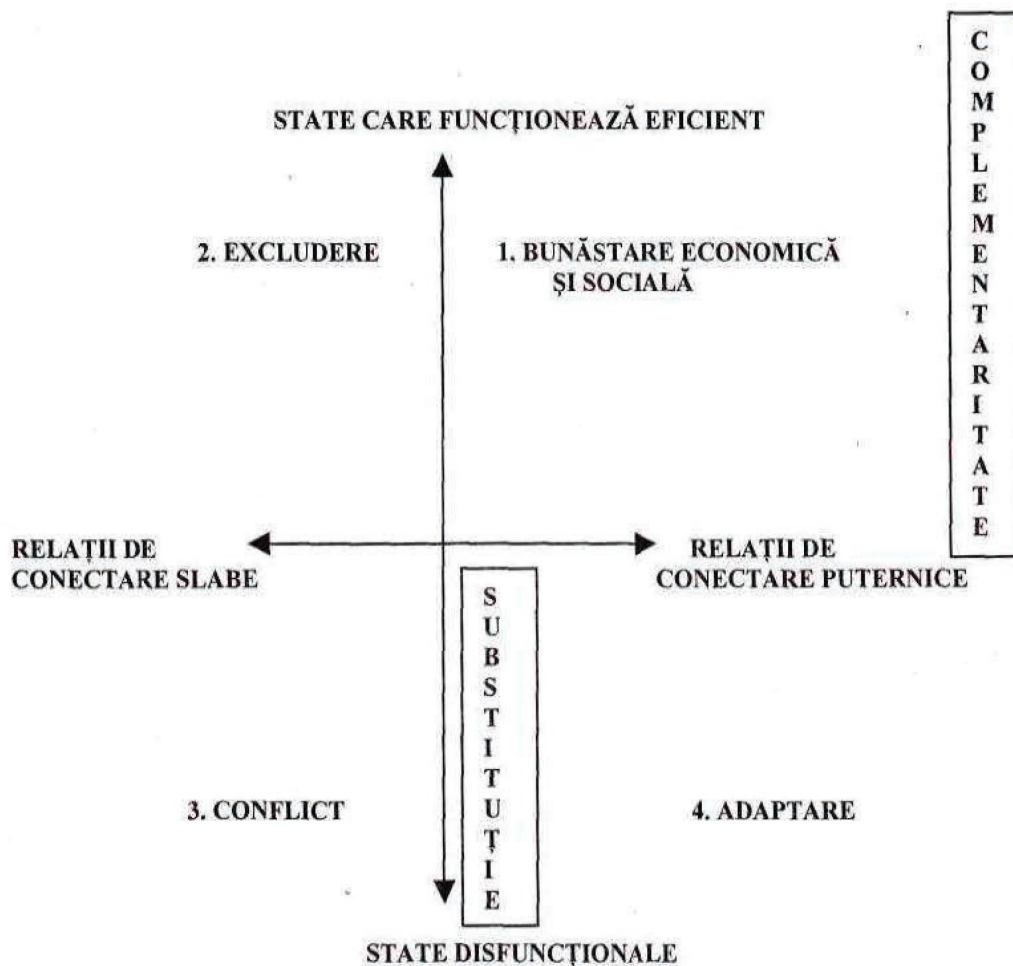
o cauză a marginalizării indivizilor și grupurilor sociale, deoarece oamenii pot fi săraci fără a fi excluși social sau excluși fără a fi săraci. Ca și capitalul social, „excluziunea socială a devenit un concept-umbrelă care pune în evidență rolul factorilor sociali și proceselor instituționale care duc la excludere și deprivare” (Narayan D., 1999).

Ambele concepte includ participarea și implicarea în luarea deciziilor, inclusiv în decizia politică, și ambele se focalizează pe cei incluși sau excluși. Grupurile sociale și rețelele de relații funcționează numai incluzând pe unii și excluzând pe alții. Capitalul social poate explica, în opinia autorului citat, în mare măsură, excluziunea socială, pentru că legăturile care unesc sunt aceleași care exclud. Cei care au acces deja la deciziile de alocare a resurselor statului sau ale sectorului privat (locuri de muncă) au o probabilitate mult mai mare de a continua să fie incluși în procesele sociale decât cei care nu au acces la acestea. Cercetările arată că inegalitatea veniturilor rămâne relativ stabilă în timp, chiar și în perioadele de creștere economică (Li, Squire, Zou, 1998, apud Narayan). În societățile caracterizate de inegalitate socială, tipul de capital tinde să mențină *status quo*-ul excluderii. Aceste argumente conduc autorul către ideea că politicile sociale ar trebui să ia în considerare tipul de capital social și factorii instituționali pentru a promova egalitatea oportunităților.

Interesantă este intersecția între două fenomene: capitalul social și tipul de guvernare, din punctul de vedere al eficacității acestuia. Intersectarea celor două concepte conduce la o tipologie a societăților, în care diferite țări pot fi introduse, din punctul de vedere al modului în care statul funcționează și tipul de capital social de care dispune respectiva societate. Deși schema este simplificatoare, ea se dovedește totuși productivă prin implicațiile pentru politicile sociale.

Astfel, fiind o caracteristică a structurii sociale, CS se află în strânsă relație cu instituțiile statului. CS are un impact important asupra mediului de guvernare și asupra eficacității instituțiilor și, în condițiile unei bune guvernări, funcționarea statului **complementează** funcționarea grupurilor sociale informale. În societățile în care grupurile sociale primare sunt unite prin legături sociale de conectare (tip *bridging*), și nu numai prin legături profunde în interiorul grupurilor (de tip *bonding*), prosperitatea economică și ordinea socială sunt în mai mare măsură posibile și probabile. Într-o societate în care CS este de tip *bonding*, (sau, în alți termeni, tradițional), în care grupurile primare sunt izolate unele față de altele, este posibil ca structurile de putere să fie dominate de către un grup puternic, în defavoarea altor grupuri, care sunt excluse. Astfel, grupurile primare informale, preiau o parte din funcțiile statului, devin **substituiți** ai statului, care nu este eficient în gestionarea proceselor sociale, iar oamenii trăiesc în grupuri sociale izolate și încearcă să supraviețuiască, în condițiile unei situații economice dificile, pentru a-și câștiga existența. Această relație este surprinsă de schema care descrie relația dintre CS de conectare (între diferite grupuri) și tipul de guvernare.

Figura nr. 1

Sursa: Narayan.

În opinia autorului, cadranul 1 este scenariul ideal, în care funcționarea statului este completată de multitudinea relațiilor sociale existente între grupuri, care conduc la rezultate pozitive economice și sociale. Țările care se încadrează aici sunt cele nordice, caracterizate de dezvoltare economică, coeziune socială, relativă absență a criminalității, violenței, conflictului și excluderii.

Cadranul 2 include țări care, în ciuda faptului că statul funcționează eficient, sunt caracterizate de excludere socială a grupurilor non-dominante. Țările ce se încadrează aici ar fi câteva în America Latină (Peru, Mexic), Germania, multe țări din Europa de Est și Statele Unite ale Americii, unde anumite grupuri minoritare sunt caracterizate de excluziune.

Cadranul 3, denumit conflict, presupune un tip de guvernare puțin eficientă în a răspunde nevoilor indivizilor, substituită de grupurile sociale primare, în care

indivizii se refugiază pentru a putea supraviețui. Comunitățile, societățile în care există grupuri cu putere și autoritate (mafia, mișcări de gherilă, grupuri care utilizează violența) pot popula aceste cadran.

Ultimul cadran, caracterizat de relații de conectare puternice între grupuri și state ineficiente, este definit de strategii de adaptare, în care oamenii se angajează în activități informale care le asigură supraviețuirea: credite informale (împrumut de la prieteni, colegi etc.), economie gri, schimburi economice tip barter etc. Aceste activități sunt rupte de instituțiile statului și, de cele mai multe ori, substitutive acestora. Aici s-ar încadra Rusia, dar și o țară cum este Kenya unde pot fi identificate o mulțime de activități de supraviețuire în comunitățile locale.

O astfel de schemă este oarecum simplicatoare și este greu de încadrat în ea o anumită țară, în care pot coexista mecanisme diferite. Valoarea schemei constă, însă, în a vizualiza relația existentă între tipul de capital social existent într-o anumită țară, instituțiile statului și strategiile de integrare, participare socială, ce pot fi dezvoltate într-un anumit context social.

IMPLICAȚII PENTRU POLITICILE SOCIALE

În literatură există un acord aproape general asupra faptului că, intervențiile care să armonizeze funcționarea instituțiilor statului și diferitele grupuri din societate și care să promoveze integrarea socială, ar trebui să includă statul, sectorul privat și societatea civilă. Intervențiile pot fi la nivel local sau național, implicând și schimbarea legilor.

Cele mai promițătoare intervenții identificate de către D. Narayan sunt:

1. investiții în capacitatea organizațională a săracilor

– la nivel microsocial, prin suportul direct oferit săracilor;

– la nivel macrosocial, prin schimbări în legislație, care să sprijine activitatea de asociere.

2. extinderea relațiilor de conectare (*bridging*) între grupuri, oameni, printr-o varietate de mecanisme în următoarele domenii:

a. informare;

b. participare activă;

c. mecanisme de management al conflictului;

d. educație și valori,

e. restructurare economică;

f. guvernare și descentralizare;

g. servicii pe principiul cererii.

a. **Informarea** este primul pas în participarea socială. Accesul la informația despre piața forței de muncă, oportunități de investiții, legislație, drepturi etc. este extrem de important în promovarea participării și evitarea excluderii. Asigurarea unor canale de informare presupune elemente de infrastructură ca: drumuri, telefoane, oficii poștale, facilități în care oamenii se pot aduna și discuta-informa

etc. Dincolo de infrastructură, însă, foarte importante sunt mecanismele formale de informare care, cel puțin la nivel local, au o importanță deosebită: de la informarea corectă și coerentă printr-un simplu avizier, până la organizarea de ședințe cu participarea celor interesați.

D. Narayan accentuează rolul organizațiilor nonguvernamentale, care ar putea consta în promovarea relațiilor de interconectare.

b. Participarea activă presupune asociere pentru promovarea intereselor celor săraci, implicând, în mare măsură, societatea civilă;

c. mecanismele de management al conflictului presupun strategii de prevenire a eventualelor conflicte care ar putea apărea ca rezultat al excluderii sociale a anumitor grupuri. Aceste mecanisme se referă la promovarea interacțiunii sociale între grupuri care, în esență, nu interacționează de obicei (săraci-bogați, autorități-săraci);

d. educația și valorile sunt importante pentru modul în care indivizii se relaționează, iar intervențiile în domeniul educației ar trebui să încurajeze încrederea, relaționarea, egalitatea etc.;

e. reforma economică implică un mare număr de oameni care suferă de pe urma acestui proces (de ex., șomerii). Accesul la noi oportunități ar trebui să fie egal pentru toți, și nu să reproducă vechi inegalități;

f. descentralizarea presupune un tip de mecanism instituțional, care să conecteze cetățenii și guvernele locale. În primul rând, un mecanism prin care oamenii să fie informați despre resursele comunității, programele, performanțele obținute. În al doilea rând, mecanisme prin care oamenii din localitate să poată influența luarea deciziilor în interesul comunității, grupurilor excluse, sărace. Acestea includ organizarea și mobilizarea oamenilor;

g. serviciile orientate de cerere presupun complementaritatea între grupuri comunitare și stat, în managementul resurselor locale.

CUM SE POATE MĂSURA PARTICIPAREA SOCIALĂ?

Participarea socială este un concept dificil de măsurat, tocmai datorită relațiilor de parțială suprapunere cu capitalul social, integrarea socială, angajarea civică etc.

Teoria capitalului social oferă o imagine relativ coerentă a indicatorilor care pot fi luați în considerare pentru a măsura participarea. Din perspectiva acestei teorii, într-o societate (comunitate) în care oamenii participă la procesele sociale și sunt înalt integrați, următoarele caracteristici sunt importante: la nivel individual, valoric, indivizii **au încredere în ceilalți, sunt toleranți, împărtășesc valori ale reciprocității**. La nivel acțional, **oamenii participă în asociații, participă la acțiuni sociale (sunt angajați civic), participă la viața politică**. La nivel social, macro există o **rețea de organizații, asociații în care oamenii pot participa, există mecanisme de participare**.

Un concept important introdus de către Almond și Verba este cel de **competență civică**, ce se referă la măsura în care oamenii se percep pe ei înșiși ca fiind capabili de a influența puterea (luarea deciziilor) la nivel local și național.

Cercetarea asupra participării include, de asemenea, indicatori care măsoară **relațiile indivizilor în interiorul familiei, cu prietenii, vecinii, colegii de muncă**, urmărind să descrie integrarea acestora într-un sistem de relații sociale.

Toate studiile comparative la nivel internațional („Eurobarometre”, „Valori-World Values Survey”, „European Values Survey”, „Consolidarea democrației”) includ indicatori care măsoară **angajarea civică** (participarea la acțiunea socială) și participarea politică.

Un studiu realizat în Marea Britanie, care a avut ca scop cercetarea participării bătrânilor la viața socială, a inclus următorii indicatori: **comportament cultural (merge la cinema, merge la restaurant, merge la muzeu, la teatru), participare civică (votează, este membru în partide politice, citește ziare), face parte din organizații, are acces la servicii (dentist, oficii poștale etc.), are acces la transportul public**. Deși studiul a vizat o populație anume, cu caracteristici speciale, indicatorii utilizați oferă o idee despre modul în care problema participării sociale poate fi privită, din diferite perspective. Așa cum conceptele de excludere socială, sărăcie sunt relative la societatea în care aceste procese se regăsesc, în aceeași măsură participarea, integrarea socială depind de condițiile sociale concrete.

De altfel, un studiu centrat pe excludere socială (Bohnke P., 2002) lua în considerare un indicator subiectiv, și anume, **satisfacția față de posibilitățile de a lua parte la viața socială**. De asemenea, „Eurobarometrul” (apud Bohnke P.) din 1993 includea o întrebare referitoare la excludere, prin care oamenii erau chestionați dacă ei înșiși se simțeau în afara societății.

În cercetările de calitate a vieții realizate în România au fost incluși indicatori prin care subiecții evaluează **calitatea mediului social, politic**, dar și indicatori care exprimă **satisfacția subiecților față de posibilitatea de a participa la luarea deciziilor la nivel național, local și la locul de muncă** (Mărginean, Bălașa, 2002).

Cadrul teoretic ce fundamentează demersul nostru subliniază importanța unui alt indicator, și anume, **informarea**, nu neapărat cea pe teme politice, care este inclusă în scala participării politice.

DESPRE COMPLEXUL VALORIC ȘI ACȚIONAL AL PARTICIPĂRII ÎN ROMÂNIA

Ceea ce ne propunem în această secțiune este să caracterizăm, pe baza literaturii și datelor de cercetare existente, câteva caracteristici ale participării în România, atât din punct de vedere valoric cât și acțional. Indicatorii utilizați sunt cei pe care teoria capitalului social îi precizează ca fiind importanți în conturarea unei imagini asupra participării.

„Noțiunea de capital social semnifică un subset de valori, care este parte a unui set mai mare aparținând de ceea ce ar putea fi numit o «cultură a deschiderii»,

o cultură ce favorizează comunicarea și sociabilitatea. Încrederea, toleranța și orientarea spre cooperare funcționează în strânsă legătură cu deschiderea către noi experiențe, acceptarea riscului calculat și moralitatea. Cultura deschisă este specifică spațiilor sociale deschise, caracterizate prin resurse înalte de status și mediu” (Sandu D., 1999).

Valorile care definesc această cultură a deschiderii au fost descrise de cercetările asupra valorilor mondiale și apoi europene, iar apoi denumite „sindromul cultural al bunăstării”. Din perspectiva acestor studii, stadiul de dezvoltare socială denumit post-materialism este caracterizat de valori ale încrederii, toleranței, echilibrul sentimentelor pozitive.

În cazul României, contextul valoric este relevat de studii succesive ca fiind unul caracterizat mai degrabă de valori ale neîncrederii, intoleranței, neparticipării. Datele de cercetare (seria de barometre, FSD) arată, pe ansamblu, o slabă încredere interpersonală. Astfel, datele de cercetare pentru anii 1998, 1999 indicau o foarte slabă încredere interpersonală (12% dintre subiecți declarau, în 1998, că pot avea încredere în semenii lor, și 27,8%, în '99), Totuși, deja, în 2002 datele sunt diferite; 38% dintre oameni declară că pot avea încredere în semenii lor. Acest procent este asemănător modelului descris de date pentru țările vestice: 32% dintre oameni consideră că se poate avea încredere în ceilalți, în Germania de Vest și 43%, în Elveția, (sursa: Euromodul). Această diferență apărută în timp poate fi indicatorul unei schimbări în direcția unei deschideri a indivizilor către ceilalți¹.

Analizele pentru România (Sandu D., 1999) par să confirme teoria capitalului social, cel puțin pentru anumite segmente ale societății: „Cultura încrederii este specifică spațiilor sociale deschise, caracterizate prin bogăție de resurse de status și mediu. Spațiile sociale închise, cele cu săraci sau zone sărace au ca particularitate neîncrederea”.

Din punctul de vedere al toleranței, (considerată orientare postmodernă, caracteristică societăților aflate într-un stadiu avansat de dezvoltare) se poate spune că aceasta este scăzută, românii respingând, în mare măsură, diferențele (indivizi diferiți ca rasă, înclinație sexuală, încălcarea ordinii tradiționale în cazul divorțului, avortului, relațiilor extraconjugale) (Voicu B., 2002). Analizele descriu această situație prin insecuritatea materială crescută, care acționează ca o frână în calea deschiderii axiologice către nou, diferențe. O neliniște adăugată la cea materială ar duce, probabil, către o nesiguranță sporită, greu de gestionat, în condiții sociale și economice dificile.

Competența civică locală este și ea scăzută, 11,7% dintre subiecții afirmând că, dacă primăria ar lua o hotărâre care îi afectează negativ pe ei înșiși, ar putea face ceva împotriva ei. Competența civică națională este mult mai scăzută, 5,5% dintre oameni afirmând că, dacă guvernul ar lua o hotărâre care i-ar afecta negativ, ar putea face ceva împotriva acesteia.

¹ Este, totuși, posibil ca diferențele înregistrate în timp să se datoreze, într-o anumită măsură, tipului de metodologie, care variază de la o cercetare la alta.

La nivel acțional, din punctul de vedere al participării în asociații, se poate spune că acest tip de participare este foarte slabă. Astfel, conform datelor oferite de European Values Survey, 1999, în România un individ face parte din 0,19 asociații, în timp ce în Europa de Vest un individ poate face parte din 0,4–0,6 asociații (Voicu B., 2002).

Pe de altă parte, dacă luăm în considerare participarea politică, ce este considerată a fi importantă în indicarea gradului de control pe care individul îl poate manifesta, în legătură cu procesul politic și social, în general, observăm că cifrele indică un „interes pentru politică și o participare asemănătoare celor din țările europene” (Voicu B., 2002). De asemenea, datele care descriu angajarea civică sunt ceva mai scăzute decât la nivelul țărilor europene unde „cifrele sunt mai mari” (Voicu B., 2002).

Așadar, pornind de la aceste concluzii, putem identifica trăsături care să caracterizeze societatea românească, din punctul de vedere al contextului valoric și acțional al capitalului social?

Dacă, în general, mediul este unul al neîncrederii și intoleranței, care micșorează probabilitatea ca indivizii să se relaționeze frecvent și în tipuri de relații care să le satisfacă nevoile și interesele, ce se poate spune despre tipul de relaționare care descrie situația României?

Analizele anterioare au arătat că, în cazul României, oamenii participă într-un tip de relaționare care corespunde descrierii capitalului social tradițional, bazat pe legături strânse de încredere intensă. Principalele medii de raportare pentru oameni sunt, în ordine, familia, vecinii și, în mai mică măsură, colegii de muncă. Astfel, 97,2% dintre subiecți declară că au încredere multă și foarte multă în familie, 55,4% dintre intervievați au declarat că au încredere multă și foarte multă în vecini (Barometrul FSD, iunie 2002).

Autorii străini plasează, în general, țările din est în categoria celor cu capital social de tip *bonding*, care poate deveni o frână în calea relaționării pe orizontală între grupuri diferite și care ar putea împiedica o satisfacere superioară a nevoilor acestor grupuri și, pe termen lung, chiar creșterea economică la nivel social.

Autorii români încearcă, însă, să sublinieze faptul că aceste medii de relaționare pot fi un suport ultim în condiții economice și sociale dificile.

„Calitatea relațiilor de familie” și „satisfacția față de viața de familie” apreciate pozitiv de către subiecți „desemnează faptul că familia reprezintă suportul fundamental și o valoare deosebit de importantă pentru români. Variantele de răspuns cele mai favorabile rețin 83% din frecvențe, cu o mare stabilitate în cei zece ani investigați.

Cu aceeași semnificație se înscrie și indicatorul „calitatea relațiilor cu vecinii”; (variantele „foarte bune” și „bune” rețin 85% din frecvențe), desemnând un al doilea suport relațional pentru români, antidot puternic împotriva riscurilor izolării indivizilor, în societatea de azi. „Departate de a întrezări aici un semn al unui așa-zis colectivism ancestral, reproșat românilor de necunoscătorii vieții noastre

tradiționale, suntem încredințați că avem de-a face cu o afirmare puternică a principiului solidarității umane” (Mărginean I., Bălașa A., 2002).

Utilizând însă, ca referință, teoria capitalului social se poate contura o imagine puțin încurajatoare a contextului valoric și acțional al participării: o redusă încredere interpersonală, o toleranță scăzută, o relaționare bazată pe relații în familie și vecinătate cu încredere intensă, dar nu extinsă (capital social de tip *bonding*), o percepție a propriei competențe civice foarte slabă; în plan acțional, o participare socială, de asemenea, scăzută.

Explicațiile pentru această situație converg către accentuarea contextului istoric, care este foarte important în formarea capitalului social (Cusack T., 1999). Perioada comunistă a fost una în care au fost „promovate procesele de atomizare socială, au fost cultivate suspiciunea și lipsa de transparență, iar ordinea socială a fost fundamentată nu pe încredere, ci pe teamă instituțională. Socialismul a acționat ca factor de anti-modernizare socială” (Sandu D., 1999). Din acest punct de vedere, putem spune că perioada comunistă a exercitat asupra individului o presiune către relaționarea în interiorul familiei și comunității, nelăsând loc pentru ieșirea în exterior, pentru relațiile extinse cu alții. Participarea civică, redusă la formele controlate de stat, nu a reprezentat o formă autentică de participare, care să poată fi continuată în societatea de astăzi. Societatea este privită ca fiind fragmentată în mici grupuri între care nu există relații și, în ciuda existenței unei relaționări intense în interiorul grupurilor primare, ea nu pare să fie de natură a facilita integrarea individului în societatea mai largă.

Acest lucru este demonstrat și de valorile foarte scăzute ale voluntariatului în România, printre cele mai mici din Europa (Voicu B., 2002).

La nivel macro, societatea românească oferă în mică măsură mecanisme formale de participare. Pe de o parte, nu există o rețea densă de asociații, organizații, care ar defini structura capitalului social și care ar încuraja indivizii să participe. Cu alte cuvinte, nu există un cadru instituțional al participării ale cărui roluri și status-uri să faciliteze integrarea. Pe de altă parte, eventuala participare nu este însoțită de mecanisme care să acorde recompense materiale sau simbolice.

Luând în considerare elementele teoretice și analizele existente descrise până acum, putem concluziona:

– Complexul valoric al participării este descris de o slabă încredere interpersonală, scăzută toleranță, valorizare a relațiilor în interiorul familiei și vecinătăților.

– La nivel acțional, participarea în asociații este scăzută, angajarea civică este, de asemenea, slabă, numai pentru participarea politică datele descriind situații asemănătoare țărilor din Vest.

– La nivel macro, nu există oportunități de participare (organizații, asociații), nici mecanisme care să încurajeze participarea, nu există recompense pentru cei care decid să participe.

NIVELUL PARTICIPĂRII SOCIALE

Deși, așa cum am subliniat, participarea este un concept relativ și dificil de măsurat, există un acord printre cercetători asupra utilizării participării politice ca modalitate de a explora modul în care oamenii pot exercita un anumit control asupra mediului politic și asupra vieții sociale, în general. Importanța scalei care măsoară acest tip de participare constă, din punctul nostru de vedere, în faptul că include trei dimensiuni esențiale ale participării (fiecare cuprinzând doi indicatori), și anume (Mărginean I., 1999):

- informarea: (oamenii se informează, citesc ziare și discută cu alții);
- activismul comunitar (lucrează voluntar în folosul comunității, străzii, blocului și intră în contact cu autoritățile);
- activismul electoral (participă la întruniri politice, lucrează în favoarea unui candidat, partid).

Participarea politică (procente din totalul populației investigate)

	Des	Rar	Deloc	NS/NR
Citește articolele politice din ziare (se informează)	16,5	37,4	45,8	0,2
Discută politică	17,3	38,7	43,7	0,3
Încearcă să convingă pe alții să voteze ca și el	5,9	11,1	82,2	0,9
Intră în contact cu persoane oficiale	5,6	18,9	74,8	0,7
Lucrează voluntar în folosul străzii, localității etc.	7,8	17,8	73,6	0,8
Participă la întruniri politice	0,9	5,1	93,3	0,6
Lucrează voluntar în favoarea unui partid, candidat	0,8	2,5	95,9	0,8

(Sursa: Barometrul de opinie publică, FSD, iunie, 2002).

Ceea ce ne propunem, într-o primă fază, este să analizăm activismul comunitar pe baza celor doi indicatori (lucrul ca voluntar în interesul comunității și contactul cu autoritățile).

Scopul nostru este de a explora relația dintre sărăcie (decile de venit, bunurile), caracteristicile sociodemografice ale indivizilor (educația, statut ocupațional, vârstă, gen, tip de comunitate în care locuiește), pe de o parte, și participare, pe de altă parte. Întrebarea pe care ne-o punem este: există o relație de asociere semnificativă între sărăcie și diferitele acțiuni care descriu participarea? Cine sunt, din punct de vedere socio-demografic, participanții și cine neparticipanții? Scala utilizată pentru măsurarea participării a fost: des, rar, deloc. Persoanele care au menționat că nu au participat deloc la o formă de activism comunitar au fost considerate neparticipante, cele care au precizat că participă rar au constituit *participare moderată*, iar cele care participă des au constituit *participarea intensă* (activă).

Analiza s-a făcut pe baza valorilor reziduale ajustate din tabelele de conțință. Aceste valori au semnificația unor indici de corelație, indică o relație de asociere semnificativă între variabile, dacă au valori mai mici de -2 (relație de respingere) sau mai mari de $+2$ (relație de asociere pozitivă). Ele indică asocierea dintre variabilele introduse în analiză, fără a preciza însă o relație cauzală, de tip

cauză – efect. În cazul nostru, am luat în considerare numai corelațiile pozitive între diferitele tipuri de participare și variabilele precizate.

În ceea ce privește activismul comunitar, datele descriu o situație coerentă și interesantă în egală măsură, după cum urmează:

38,8% dintre subiecți au declarat că au participat cel puțin în una dintre cele două forme de activism comunitar (des+rar).

Neparticipanții la această formă de muncă voluntară în folosul comunității, străzii, blocului etc. (diferită de cea formală în asociații) sunt mai ales cei din decilele 1 și 2 de venit, sunt deprivati de bunuri de folosință îndelungată, sunt fie foarte tineri 18–25 de ani, fie în vârstă (peste 65 de ani), au educație scăzută (până în 8 clase), sunt agricultori, elevi, studenți, casnice, pensionari, provin din sate sau orașe mici. Participanții activi sunt mai ales persoane între 46–55 de ani, au absolvit liceul sau colegiul, au un statut ocupațional stabil, sunt mai ales muncitori, locuiesc în orașe mari sau foarte mari.

Tabelul nr. 1

ACTIVISM COMUNITAR – lucrează voluntar în folosul străzii, blocului, comunității

	NEPARTICIPARE	PARTICIPARE MODERATĂ (rar)	PARTICIPARE INTENSĂ (des)
Venit-decile	Decila 1 (2,4) Decila 2 (3,1)	Decila 7 (2,6)	
Bunuri	Deprivare de bunuri de folosință îndelungată ² (4,9)	Bunuri moderne ³ (2,9)	
Vârstă	18–25 ani (3,5) peste 65 ani (6,6)	36–45 ani (3,2) 46–55 ani (3,3)	46–55 ani (2,9)
Educația	Fără școală (4,1) 1–4 clase (3,9) 5–8 clase (2,7)	Școala postliceală (2,9)	Liceu (2,2) Colegiu (2,2)
Statut ocupațional	Elev/student (2,2) Casică (3,1) Pensionar (4)	Lucrează cu contract de muncă (6,5)	Lucrează cu contract de muncă (2,2)
Ocupație	Agricultor (4,8)	Patron (2,4) Intelectual (3,2) Lucrător în servicii, comerț (2,9)	Muncitori calificați (2,2)
Tip de comunitate în care locuiește	Comune sărace (3,2) Orașe sub 30 000 (2,6)	Orașe mari 100 000–200 000 locuitori (2,5)	Orașe mari între 100 000–200 000 locuitori (2,4) Orașe foarte mari, peste 300 000 locuitori (2,1)

Sursa: Barometru FSD, iunie, 2002.

² Lipsa simultană a următoarelor bunuri: frigider, telefon fix, televizor.

³ Prezența simultană a următoarelor bunuri: congelator, telefon mobil, mașină de spălat automată.

Datele care caracterizează profilul celor care intră în contact cu persoanele oficiale formează și ele un model coerent. Asocierea între neparticipare la această formă de activism comunitar este puternică pentru următoarele caracteristici: decila 2 de venit, persoanele între 18 și 25 de ani, peste 65 de ani, cele cu nivel de educație scăzut, casnice, pensionari, locuiesc în orașe mari sau foarte mari.

În schimb, cei care intră în contact cu persoanele oficiale sunt cei cu venituri care se încadrează în decila 9, între 46–55 de ani, au un nivel de educație înalt, au un statut ocupațional stabil, ocupații ca patron, intelectual, funcționari, provin din comune mediu dezvoltate sau dezvoltate.

Tabelul nr. 2

ACTIVISM COMUNITAR – intră în contact cu persoane oficiale (primar, prefect etc.)

	NEPARTICIPARE	PARTICIPARE MODERATĂ (rar)	PARTICIPARE INTENSĂ (des)
Venit-decile	Decila 2 (2,3)		Decila 9 (3,8)
Bunuri	Deprivare de bunuri de folosință îndelungată (3)	Bunuri moderne (2,2)	
Vârstă	18–25 ani (2,2) Peste 65 ani (3,7)		46–55 ani (2,5)
Educația	Fără școală (4,2) 1–4 clase (2,5)	Școală profesională (3)	Colegiu (4,6) Universitate (5,2)
Statut ocupațional	Casnică (3,5) Pensionar (3,2)	Lucrează pe cont propriu (5,5)	Lucrează cu contract de muncă (5,8)
Ocupație			Patron (4,2) Intelectual (5,3) Funcționari (2,1)
Tip de comunitate în care locuiește	Orașe mari 100 000–200 000 locuitori (2,4) Orașe foarte mari, peste 300 000 locuitori (8,2)	Comune dezvoltate mediu (4,6) Comune dezvoltate (6,9)	Comune dezvoltate mediu (1,9) Comune dezvoltate (1,9)

Sursa: Barometru FSD, iunie, 2002.

În același timp, există diferențe semnificative între bărbați și femei, în privința participării sociale. Astfel, referindu-ne la voluntariat și luând în considerare doar răspunsurile pe care putem conta cel mai mult (variante „des”), 61,3% dintre participanți sunt bărbați și numai 38,7% sunt femei. În cazul celui de al doilea indicator, 63,7% sunt bărbați și 36,3% sunt femei. Și pentru ceilalți indicatori diferențele se mențin.

Activismul comunitar în funcție de genul subiecților (procent din total bărbați și total femei, varianta „des”)

	Bărbați	Femei
Voluntariat în folosul comunității	10,5	5,6
Legătura cu autoritățile	7,8	3,8

Din analiza asocierii participării/neparticipării cu o serie de caracteristici socio-demografice au fost identificate o serie de regularități, în funcție de tipul de participare.

TIPURI DE POLITICI LA NIVELUL UE CARE INCLUD O FILOZOFIE A PARTICIPĂRII

La nivel european există o recomandare a Comitetului de Miniștri către statele membre ale UE (Rec. 19/2001) asupra participării cetățenilor la viața publică locală, care afirmă principiul unei „politici globale a participării cetățenilor la viața publică”.

În ultimii 13 ani, majoritatea programelor sociale derulate prin intermediul organizațiilor internaționale au avut la bază o filosofie a participării. Este cazul Programelor Uniunii Europene prin Programele Phare, Programelor Băncii Mondiale (de exemplu Fondul Român de Dezvoltare) și al Programelor USAID.

Filozofia UE se bazează pe ideea că autoritățile locale și regionale au un rol important în promovarea participării. Ele trebuie să se asigure nu numai că oamenii au auzit și au învățat despre democrație și cetățenie, dar au și oportunitatea de a le practica. Participarea trebuie să aibă sens pentru oameni, în sensul că trebuie să producă rezultate iar influența exercitată de oameni să fie vizibilă.

Unul dintre cele mai importante lucruri subliniate în strategiile UE este că toți oamenii trebuie să aibă o posibilitate reală de participare, și nu numai cei care au un talent nativ sau au acces la resurse care le facilitează comportamentul activ. De aceea, este necesar să fie elaborate măsuri speciale care să sprijine participarea diferitelor categorii de oameni, care, pentru diferite motive, au dificultăți în implicarea în viața locală și regională.

Un exemplu de strategie care încurajează participarea este cea construită pentru tineri la nivelul UE și prezentată în Carta Albă a participării tinerilor

Ea conține măsuri menite să contribuie la integrarea socială a tinerilor, să îi ajute în depășirea dificultăților pe care le presupune o societate modernă, în care anonimitatea și individualismul sunt, deseori, predominante. Abordarea la nivel european este una cuprinzătoare, în sensul că ia în considerare multiple aspecte ale vieții tinerilor și formulează politici pentru problemele cu care se confruntă această categorie. Liniile de acțiune pentru politici care pot susține tinerii în mai multe domenii includ: politici pentru sport, timp liber și viața asociativă, pentru combaterea șomajului, pentru mediul urban, locuire și transport, educație și training pentru promovarea participării, mobilitate și schimburi, sănătate, egalitate a genurilor, pentru regiuni rurale, acces la cultură, dezvoltare durabilă și mediu, combaterea violenței și crimei, antidiscriminare, sexualitate, acces la drepturi. Această abordare este deosebit de interesantă, pentru că pornește de la premisa că efortul inițial major trebuie orientat către rezolvarea problemelor (locuire, șomaj, sănătate, transport etc.) și asigurarea de șanse egale pentru toate categoriile care s-au dovedit a fi dezavantajate (în funcție de mediul de rezidență: urban/rural, gen: femei/bărbați etc.).

Instrumente menite să faciliteze participarea:

- Training în participare;
- Informarea tinerilor;
- Promovarea participării prin tehnologiile informaționale;
- Promovarea participării tinerilor în mass-media;
- Încurajarea tinerilor în implicarea în munca voluntară și în cauzele comunitare;

- Sprijinul pentru proiectele și inițiativele tinerilor;

- Promovarea organizațiilor tinerilor;

- Promovarea participării în organizații guvernamentale și partide politice.

Forme de participare instituțională ale tinerilor la nivel local și regional:

- Consilii, parlamente, forumuri ale tinerilor;

- Sprijin pentru structurile de participare a tinerilor.

În concluzie, se poate afirma că, în elaborarea politicilor sociale antisărăcie, o filosofie care să includă participarea beneficiarilor și parteneriatele actorilor sociali importanți este esențială.

BIBLIOGRAFIE

1. Almond, G., Sidney, V., *Cultura civică*, [1963] *Atitudini politice și democrație în cinci națiuni*, București, Editura Du Style, 1996.
2. Berevoescu, I. și alții, *Fefețe schimbării. Românii și provocările tranziției*, București, Editura Nemira, 1999.
3. Bohnke, P., *Nothing Left to Lose? Poverty and Social Exclusion in Comparison*, WZB Berlin, 2001.
4. Coleman, J., *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, 1994.
5. Cusack, T., *Social Capital, Institutional Structures and Democratic Performance: a Comparative Study of German Local Governments*, WZB, Berlin, 1997.
6. Inglehart, R., *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton, Princeton University Press, 1997.
7. Inglehart, R., Weltzel, C., *Analyzing Democratic Change and Stability: A Human Development Theory of Democracy*, WZB Berlin, 1999.
8. Mărginean, I., *Spportul social pentru democrație*, revista „Sociologie românească”, 1999, nr. 2.
9. Mărginean, I., Bălașa, A., *Calitatea vieții în România*, București, Editura Expert, 2002.
10. Narayan, D., *Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty*, PREM, World Bank, 1999.
11. Putnam, R. D., *Bowling Alone: America's Declining Social Capital*, in „Journal of Democracy”, 1995, no. 6 (1).
12. Putnam, Robert, D., *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993.
13. Sandu, D., *Spațiul social al tranziției*, Iași, Editura Polirom, 1999.
14. Stolle, D., Weltzel, C., *Social Capital, Communitarianism and Human Development*, working paper, WZB Berlin, 2001.
15. Taylor, M., *Community Anarchy and Liberty*, NY, Cambridge University Press, 1982.
16. Voicu, B., *România pseudo-modernă*, revista „Sociologie românească”, 2001, nr. 1-4.
17. Voicu, B., Voicu, M., (în publicare) *Volunteering in Romania: a rara avis*, 2002.
18. Zamfir, C., Vlăsceanu, L., *Dicționar de sociologie*, București, Editura Babel, 1993.
19. Barometrele de opinie publică, FSD, 2002.
20. *Cartea Albă a Comisiei Europene. Un nou elan pentru tineretul Europei*, București, ANSIT, 2002.